

23. *Наше местное самоуправление // Юг. – 1898–1914. – №№ 1–1291.*
24. *Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1263. – Оп. 2. – Д. 165.*
25. *РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Д. 166.*
26. *РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 4. – Д.Д. 61–88.*
27. *Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: В 2 т. – СПб., 1863. – Т. II*

Cheremisin O.V. The culture of the management by the South Ukraine cities in the end of the XVIII – the beginnings of the XX centuries. In the given article the culture of the cities management in the South of Ukraine at the end of the XVIII – the beginnings of the XX centuries is analyzed. The great attention is paid to the major principles of the municipal management, the public initiatives, the administrative trusteeship. Is defined the evolution developments of the management culture and the systems of the municipal management. Are made the conclusions about the features of the municipale management of the South Ukraine region.

Key words: city self-management, municipality, culture of management, Southern Ukraine

Г. П. Бахов

РОЛЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ПРОМИСЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В МІСТАХ ХЕРСОНЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті розглядається питання ролі органів громадського управління та представників державної влади щодо промислового будівництва в містах Херсонської губ. у пореформений час.

Ключові слова: органи громадського управління, місцеві представники державної влади, міський земельний фонд, промислове будівництво

Зростання сучасних міст тісно пов'язане з розвитком їх промислового комплексу. Визначення ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дозволить знайти шляхи розвитку промисловості сучасних міст Півдня України. Вивчення цього питання займались дореволюційні дослідники. Так, О. Кірпічников, В. Надлер, О. Швенднер [1] прослідкували основні тенденції розвитку міської промисловості. Г. Горловський [2] проаналізував значення діяльності органів громадського управління для економічного розвитку міста. У радянській історіографії діяльність місцевих органів влади залишилась поза увагою. Частково це питання висвітлено й сучасними науковцями, зокрема у колективній монографії, за редакцією В. Станко – «Історія Одеси» [3], працях П. Герлігі [4], Ю. Крючкова [5], В. Пиворовича [6], В. Петракова, В. Машковцева [7]. Л. Цибуленко [8] проаналізувала ефективність використання органами громадського управління міського земельного фонду. Загалом, питання ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. пореформеної доби є маловивченим. У цій статті автор ставить за мету його розв'язати.

Основними містами Херсонської губ. у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були Одеса, Миколаїв, Херсон і Єлизаветград. Під поняттям «промислове будівництво» ми розуміємо процес створення нових промислових підприємств приватними особами, скарбницею та громадським управлінням на міській території. Місцеві органи влади були представлені органами міського громадського управління – міськими думами, управою та місцевими урядовими посадовцями. Після міської реформи 1870 р., міські думи отримали самостійність у вирішенні господарських питань. Відповід-

но до Міського положення 1892 р., контроль місцевих представників державної влади за органами громадського управління посилювався, але повноваження останніх залишились незмінними.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії 1861 р., розвиток капіталістичних відносин прискорився, що стимулювало міське промислове будівництво. В більшості підприємства були приватними. Для створення нових виробництв необхідна була територія у межах міста. До проведення реформи громадського управління Одеси 1863 р. та міської реформи 1870 р., питання відведення земельних ділянок у межах міста вирішували місцеві державні посадовці. У пореформений період міські думи, отримавши право власності на міський земельний фонд, самостійно приймали відповідні рішення. Рішення органів громадського управління з питань використання міської землі затверджувались місцевими представниками державної влади, після введення в дію Міського положення 1892 р. постанови дум з питань відчуження нерухомого майна у приватну власність затверджував міністр внутрішніх справ [8, 20]. У 1911 р. держава посилювала контроль за продажем земельних ділянок. Відповідні постанови детально розглядались та затверджувались губернатором [9, 64]. У міському промисловому будівництві пріоритетними для держави були підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ (МВС) від 14 грудня 1884 р., у разі відмови громадським управлінням видати приватній особі дозвіл на спорудження у межах міста підприємства з переробки зернової продукції, губернатор мав право вплинути на це рішення і видати дозвіл [10, 178].

Для вирішення господарських завдань, з метою збільшення прибуткової частини міського бюджету, органи громадського управління розробляли проекти створення міських підприємств, що знайшло підтримку з боку держави. У циркулярі МВС від 22 жовтня 1896 р. зазначалося, що міські громадські управління для створення власних виробництв мали відмовитись від залучення приватного капіталу, головним джерелом фінансування визначались прибутки від уже існуючих виробництв, що належали місту, а також державні позики [8, 64]. Першими такими міськими підприємствами стали скотобійні. Питання будівництва громадських боєнь у містах Новоросійського краю та Бессарабії було схвалене державою ще 1871 р. [11, 1–9]. Цього вимагала необхідність покращення санітарного стану в містах.

В Одесі до проведення реформ громадського управління дозволи для будівництва на орендованій землі приватних виробництв видавав градоначальник [12, 1–3]. У пореформений період одеська міська дума відводила місця для будівництва промислових підприємств на умовах оренди, але земля на околицях часто продавалась у приватну власність з публічних торгів [13, 1–3]. Протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. в Одесі, на міській території збудовано приватні підприємства різних профілів, але передусім – виробництва з переробки продуктів рослинництва [14, 1–4], тваринництва [15, 1–2], обслуговування суден [16, 1–5], механічні [17, 58], чавунно-ливарні [18, 1–17], металообробні [19, 1–14], деревообробні [20, 1–5] та підприємства з виготовлення будівельних матеріалів [21, 1–34]. Виробництва різнилися за розмірами та об'ємами виготовленої продукції. Найбільшим приватним підприємством був цукрорафінадний завод, збудований Олександрівським товариством 1879 р. Першим значним машинобудівним виробництвом були казенні головні майстерні Південно-Західної залізниці, створені

1863 р. Серед заснованих приватних металургійних та металообробних підприємств значними були металургійний завод Шполянського, завод інженера Люльки, ваговий завод Каца, жерстяний завод Жака [3, 146]. У другій половині XIX ст. у місті сформувалися три основні промислові центри: Пересип, Молдаванка і Бугайка [1, 223]. На південних околицях Одеси, у поселеннях Тираспольські ворота, Далекі та Ближні Млини, поряд зі старими вітряними, збудовано нові приватні парові млини [4, 265]. Міська дума була зацікавлена у забудові околиць Одеси і відводила земельні ділянки для створення приватних підприємств саме тут.

Питання спорудження скотобоєнь вперше розглядалися одеською міською думою 1864 р. [22, 24]. Остаточне рішення про реалізацію проекту прийнято 1879 р., а в 1883–1889 рр. збудовано всі об'єкти підприємства. Для переробки відходів при скотобійнях 1892 р. будівельним відділом міської управи створений спеціалізований завод. У 1909 р., для розширення виробництва заводу з утилізації відходів, міська дума придбала ділянку приватної землі [23, 205]. Поряд зі скотопереробним комплексом, для задоволення різних господарських потреб громадським управлінням збудовано ряд інших підприємств: 1886 р. – механічну пральню, 1901 р. – хлібопекарню, у 1900-х рр. – міську друкарню [8, 82–86].

Від середини XIX ст. у Миколаєві найбільшим промисловим підприємством були військові верфі. У 1870–90-х рр. відновленням, переобладнанням суднобудування, розширенням верфей займалися миколаївські військові губернатори. На Дальній Слободці в 1870–1871 рр. збудовано казенний ракетний завод [5, 123–125]. Для створення приватних підприємств у 1860-х рр. міська шестиголосна дума, за згоди державних посадовців, відводила земельні ділянки на умовах оренди. Пореформена міська дума віддавала в оренду вільні місця на околицях та міських хуторах [24, 320]. Приватними особами були створені підприємства з переробки продукції рослинництва [25, 1–3], тваринництва [26, 1–25], деревообробні [29, 1–14], металообробні [30, 3–22], видобувні виробництва [27, 1–30] та заводи будівельних матеріалів [28, 2–30]. Для розширення підприємств міська дума надавала додаткові земельні ділянки на умовах оренди, а також відчужувала у приватну власність. Одним із найбільших металургійних виробництв міста наприкінці XIX ст. був завод сільськогосподарських машин братів Донських [5, 135].

1895 р. миколаївський військовий губернатор Копитов ініціював створення у Миколаєві потужних металургійних заводів, із залученням іноземного та вітчизняного капіталів. На відведеній в оренду міською думою території, у 1895–1897 рр. створено завод «Наваль» [31, 1–20]. У 1895–1896 рр. був збудований завод Товариства механічного виробництва у Південній Росії, правління якого 1904 р. викупило зайняту земельну ділянку. Після закриття 1912 р. державного адміралтейства, на його території, розпроданій морським відомством ряду приватних компаній, були створені суднобудівні виробництва, зокрема завод Російського суднобудівного товариства [5, 147]. По суті територія адміралтейства була міським промисловим центром.

У Херсоні пореформена міська дума, за згодою губернатора, відводила земельні ділянки для будівництва приватних промислових підприємств різного профілю. Більшість складала борошномельні та лісопилні виробництва. Парові млини були сконцентровані на орендованій міській землі у передмісті Млини [32, 89]. Сплав лісу Дніпром забезпечував сировиною підприємства деревообробної промисловості. Попри ско-

рочення торгівлі лісом, у середині XIX ст., через розвиток залізниць, за пореформеної доби, на міській території були створені значні приватні лісопилні виробництва. У 1880-х рр. для будівництва приватних заводів міська дума відводила місця на Карантинному острові [33, 24]. Наприкінці XIX ст. найбільшими міськими підприємствами були лісопилні заводи Рабіновича, Куліковського, братів Вайнштейн. Для розширення виробництва приватні особи отримували в оренду додаткові ділянки міської землі [34, 107]. Для будівництва приватних судноремонтних і суднобудівних заводів у 1870–80-х рр. міська дума відводила місця вздовж берегової лінії [6, 201]. У 1880–1910-х рр. для будівництва приватних доків, механічних підприємств херсонська дума також надавала ділянки на Карантинному острові [35, 211]. На початку XX ст. найбільшими міськими виробництвами були металургійні, суднобудівні заводи братів Вадон, завод сільськогосподарських машин Гуревича [36, 402].

Питання спорудження міських скотобоєнь дума Херсона вперше розглянула 1879 р. [2, 70]. Остаточне рішення про будівництво міського підприємства прийнято 1885 р., для фінансування проекту громадське управління використало урядову позику. Будівельні роботи тривали протягом 1886–1887 рр. [37, 163]. На початку XX ст. міська управа модернізувала бойні та створила спеціалізований кишковий завод [5, 112].

В Єлизаветграді пореформеної доби для будівництва приватних промислових підприємств міська дума відводила земельні ділянки на умовах оренди. Постанови міської думи затверджувались херсонським губернським правлінням. Більшість нових підприємств була представлена борошномельними, горілчаними та цегельними заводами [38, 330]. Будувались також заводи з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь. Найбільшими підприємствами міста в означений час були паровий млин Л. Когона, винокурний завод Л. Долинського, ректифікаційний завод І. Макеєва, механічні заводи заводи Ельворті, Краузе, Кеслера [7, 29]. Для розширення виробництва приватні підприємства отримували від міської думи додаткові земельні ділянки на умовах строкової оренди [39, 1]. Більшість міських промислових підприємств була сконцентрована у передмісті Биково [7, 40].

Єлизаветградська міська дума вперше розглянула питання будівництва міських боєнь 1878 р., а остаточне рішення про спорудження підприємства прийняла 1885 р. За десять років міська дума дозволила приватній особі збудувати при бойнях кровосушільний завод, з подальшим його безкоштовним переходом у власність міста через 5,5 років експлуатації [40, 3]. Подальше розширення переробного комплексу міська управа реалізувала на початку XX ст. [38, 339].

Таким чином, місцеві органи влади, представлені державними посадовцями та органами громадського управління міст, відіграли важливу роль у міському промисловому будівництві. Приватні особи, товариства отримували на умовах оренди, купували у приватну власність ділянки міської землі для спорудження нових та для розширення існуючих підприємств. Орендна експлуатація міського земельного фонду була пріоритетною. Відведення органами громадського управління місць на околицях сприяло формуванню міських промислових центрів. У Миколаєві таким центром була територія адміралтейства. Будівництвом, розвитком казенних підприємств завідували місцеві урядові посадовці. Державні підприємства у містах були нечисленними, в Одесі були представлені головними майстернями Південно-Західної залізниці, у Миколаєві – військо-

вими суднобудівними верфями, ракетним заводом. Для вирішення господарських завдань, з метою створення додаткового джерела наповнення міського бюджету, органи громадського управління міст споруджували власні підприємства. Міські скотобійні були першими і найбільшими такими виробництвами. Загалом, визначення ролі місцевих органів влади щодо міського промислового будівництва в Херсонській губ. пореформеної доби дозволяє перейти до вивчення питання значення діяльності місцевих органів управління для економічного розвитку міст регіону.

1. *Одесса, 1794–1894 / А. Кирпичников, В. Надлер, А. Швенднер и др. – Одесса, 1895.*
2. *Горловский Д.Н. Итоги двадцатилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк г. Херсона. – Херсон, 1896.*
3. *Історія Одеси / Гол. ред. В. Станко. – Одеса, 2002.*
4. *Герлігі П. Одеса: історія міста 1794–1914 / Пер. з англ. – К., 1999.*
5. *Крючков Ю.С. История Николаева: От основания до наших дней. – Николаев, 1996.*
6. *Пиворович В.Б., Беляев С.Н. Херсон и его жители в фототрафиях, портретах, документах. – Херсон, 2011.*
7. *Петраков В.В., Машковцев В.П. Маленький Париж: Елисаветград в старой открытке. – М., 2004.*
8. *Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Николаева, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. – Херсон, 2003.*
9. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 664, спр. 35.*
10. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 552, спр. 127.*
11. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 44, спр. 16.*
12. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 293а.*
13. *ДАОО, ф. 4, оп. 120, спр. 5.*
14. *ДАОО, ф. 1, оп. 42, спр. 73.*
15. *ДАОО, ф. 1, оп. 42, спр. 157.*
16. *ДАОО, ф. 1, оп. 16, спр. 32.*
17. *Постановления Одесской городской думы. 1902. – Одесса, 1903.*
18. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 952.*
19. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 694.*
20. *ДАОО, ф. 4, оп. 120, спр. 14.*
21. *ДАОО, ф. 2, оп. 3, спр. 2567.*
22. *Одесская городская общая дума. Первое трехлетие, 1864–1867 гг. – Одесса, 1867.*
23. *Постановления Одесской городской думы. 1909. – Одесса, 1910.*
24. *Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 190.*
25. *ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1504.*
26. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2512.*
27. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3225.*
28. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 82.*
29. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2996.*
30. *ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 135.*
31. *ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1683.*
32. *Векслер И.Н. Херсон и его жители. – Запоріжжя, 2005.*
33. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. За второе полугодие 1885 г. – Херсон, 1886.*
34. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. Первое полугодие 1886 г. – Херсон, 1886.*
35. *Памятная книжка херсонского городского общественного управления. Книжка двадцать первая. 1882. – Херсон, 1883.*
36. *ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 189.*
37. *Памятная книжка херсонского общественного управления. Второе полугодие 1886 г. – Херсон, 1887.*
38. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / Сост. Л. Брейер. – Елисаветград, 1905. – Т. 1.*

39. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 78, оп. 12, спр. 67.*

40. *ДАКО, ф. 78, оп. 1, спр. 1027.*

Bakhov G.P. The local authorities role in the industrial building in the Kherson province city (the second half of the XIX – the early XX century). In the article is examined the role of the public administration and representatives of the government in the industrial construction in the Kherson province cities in the post-reform time.

Key words: organs of public administration, local government representatives, urban land fund, industrial construction

В. С. Єрмілов

ЗЕМСЬКА ЛІКУВАЛЬНО-ПРОДОВОЛЬЧА ДОПОМОГА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РОБІТНИКАМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Розглядається медико-санітарний нагляд і допомога з харчування прийшлим сільськогосподарським робітникам, шляхом організації діяльності земських лікувально-продовольчих пунктів у Херсонській і Таврійській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: медико-санітарний нагляд, харчування, лікувально-продовольчий пункт, земство, Херсонська і Таврійська губернії

У сучасній Україні на нових засадах формуються ринки найманої праці у багатьох галузях, зокрема й сільському господарстві. Це супроводжується появою різних соціально-економічних проблем, які потребують вирішення. Така ситуація мала місце й на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст., коли, починаючи з 1840-х рр., десятки тисяч сільськогосподарських робітників з губерній Центральної Росії та Північної України щорічно прибували на Південь останньої в пошуках сезонної роботи. Перебуваючи у тяжких санітарно-гігієнічних умовах на шляхах пересування, на ринках найму та економіях, вони потребували допомоги щодо нічлігу, харчування і лікування. Для місцевого населення вони являли, перш за все, небезпеку в поширенні інфекційних хвороб. Тому земські лікарі майже одразу поставили питання як про вивчення стану прийшлого населення, так і про допомогу їм. Поступово виникла і поширилась така форма допомоги прийшлим сільськогосподарським робітникам, як лікувально-продовольчі пункти.

Найбільший внесок у вивчення цього питання свого часу зробили видатні земські лікарі М. Тезяков, М. Уваров, В. Хижняков, П. Кудрявцев і А. Смідович [1]. Зверталися до аналізу цієї проблеми і російські дослідники відхожих промислів С. Короленко, Е. Варб, Н. Шаховський, В. Массальський, Я. Полферов [2] та ін. З відомих позицій висвітлювали стан найманої сільськогосподарської праці радянські дослідники, в тому числі А. Казаков, Л. Іванов, А. Поріцький, О. Лугова, П. Теличук [3]. Деякі медичні та продовольчі аспекти становища сільськогосподарських робітників намагалися дослідити і сучасні науковці. Так, О. Рогоза [4] дослідив діяльність лікувально-продовольчих пунктів Катеринославської губ. як один з аспектів так званого «робочого питання». Особливості найманої праці та, пов'язані з ними, захворюваність і травматизм сільськогосподарських робітників в Україні розглядав І. Десятніков [5].

Метою нашої роботи є з'ясування особливостей медико-санітарного нагляду та харчової допомоги прийшлим сільськогосподарським робітникам, зокрема аналіз діяльності лікувально-продовольчих пунктів на Півдні України. Об'єктом дослідження є земська допомога сільськогосподарським робітникам, а предметом – лікувально-продовольчі пункти Херсонської і Таврійської губерній у кінці XIX – на початку XX ст.